

Такім чынам, большасць полікампанентных гелонімаў Беларусі будзеца па схемах, характэрных для састаўных імёнаў з іншых палёў гідраніміі. Тым не менш своеасаблівасць структурных тыпаў найменняў балот не вычэрпваецца толькі ступенню прадстаўленасці агульнагідранічных тыпаў пабудовы ў розных падсістэмах гідраніміі (атрыбутыўны, намінатыўны, двайны і нумератыўны тыпы). У межах геланімнага поля беларускай тэрыторыі значная роля належыць таксама выключна геланічным тыпам, якія ўключаюць як экзатычныя для гідраніміі (тыпы злучальных спалучэнняў і генітыўны) канструкцыі, так і імёны, утвораныя шляхам камбінавання розных тыпаў структуравання імёнаў (змешаны тып). Пры гэтым спецыфічная асаблівасць геланічных утварэнняў – аб'яднанне ў іх складзе рыс меза- і мікратапаніміі – адлюстроўваецца ў іх марфалогіі, структуры і семантыцы геланічных асноў.

ЛІТАРАТУРА

- Агеева Р. А. Гидронимия Русского Северо-Запада как источник культурно-исторической информации. М., 1989.
- Ахманова О. С., Беленькая В. Д. Топонимика как социолингвистическая проблема (На материале новых наименований) // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. 1967. № 6 (42).
- Багамольнікова Н. А. Гідранімія басейна ракі Прыпяць у межах Гомельшчыны: Аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук. Гомель, 1997.
- Блакітная кніга Беларусі: Водныя аб'екты Беларусі: Энцыклапедыя. Мн., 1994.
- Мокиенко В. М. Лингвистический характер местной географической терминологии: Авторэф. дис. ... канд. филол. наук. Л., 1969.
- Подольская Н. В. Типовые восточнославянские топоосновы (Словообразовательный анализ). М., 1983.
- Суперанская А. В. Структура имени собственного (Фонология и морфология). М., 1969.
- Фролов Н. К. Статус микропонимии в системе топонимии // Вопросы ономастики. Свердловск, 1982. Вып. 15.
- Энцыклапедыя прыроды Беларусі: У 5 т. / Рэд. І. П. Шамякін і інш. Мн., 1983.

Паступіў у рэдакцыю 02.05.2002.

Алег Ігаравіч Копач – аспірант кафедры тэарэтычнага і славянскага мовазнаўства. Навуковы кіраўнік – доктар філалагічных навук, прафесар А. М. Рудэнка.

М. У. ТАРЭЛКА

ПАПЯРЭДНІЯ ЗВЕСТКІ АБ ПАЛЕМІЧНЫМ ТРАКТАЦЕ З РУКАПІСУ Р 97 БІБЛІЯТЭКІ НАН БЕЛАРУСІ

Анализируются проблемы структуры польскоязычного арабографического текста полемического характера, содержащего аргументы мусульманских богословов, направленные против ряда догматов крупнейших христианских церквей.

The article is dedicated to the problems of the structure of Polish Polemical Text with the Arabic script, containing the arguments of the Moslem theologians against the certain doctrines of the greatest Christian churches.

У Цэнтральнай навуковай бібліятэцы Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі ў складзе калекцыі арабаграфічных твораў знаходзіцца рукапіс Р 97. Ён, будучы неад'емнай часткай культурнага багацця нашай краіны, належыць да літаратуры беларускіх мусульман (татараў), абшчыны якіх пачалі складацца на Беларусі яшчэ ў XIV ст. Іх літаратура шматмоўная – у ёй ёсць тэксты на арабскай, цюркскай, беларускай і польскай мовах. Але незалежна ад таго, на якой мове мусульмане пісалі, яны заўсёды карысталіся больш звыклым для іх арабскім алфавітам.

Дадзеная літаратура мала цікавіць арабістаў, таму што тэксты на арабскай мове ў ёй – гэта не арыгінальная творчасць, а вынік шматразовай перапіскі, да таго ж нярэдка яшчэ і са шматлікімі памылкамі, выключаючы Каран. Большую зацікаўленасць яна выклікае ў цюрколагаў, бо ў іх можна знайсці тэксты на цюркскіх мовах, напрыклад, пераклады Карана, невядомыя навуцы. Але найбольшую каштоўнасць літаратура беларускіх мусуль-

ман уяўляе для славістаў, для гісторыкаў беларускай і польскай моў, для спецыялістаў па беларускай і польскай дыялекталогіі. Прычына таму зразумелая, – не так шмат захавалася помнікаў на беларускай і польскай мовах, якія б адлюстроўвалі сапраўдную гутарковую мову XVI–XIX ст.

Рукапіс Р 97 упершыню быў апісаны А.К. Антановічам (Антонович 1968, 136–138). Нагадаем асноўныя факты. Рукапіс складаецца са 121 аркуша фармату 15 на 17,7 см. Вокладка страчаная, большая частка аркушаў пашкоджаная. Тэкст старонак 1–217 напісаны бурым чарнілам, старонак 218–235 – чорнай тушшу (па сучаснай нумарацыі гэта адпаведна аркушы 1–112 і 113–121). На старонках 1–217 назвы раздзелаў і ключавыя словы выдзелены чырвоным чарнілам. Паводле арфаграфічных асаблівасцей рукапіс можна датаваць XVIII ст.

А.К. Антановіч апісаў толькі вонкавы выгляд рукапісу, але адмовіўся ад дакладнага вызначэння жанру. Зусім не вызначаным застаўся яго змест.

Почырк на аркушах 1–112 і 113–121 розны, таму рукапіс можна лічыць канвалютам. Пры гэтым першая кніга падзяляецца на дзве часткі. У канцы першай напісана арабскае слова **tamam** ‘канец’. Большая частка тэкстаў мае літургічны, рытуальны, астранамічна-каляндарны, дыдактычны характар. Літургічныя тэксты часцей напісаны на арабскай мове, радзей – на цюркскай. Рытуальныя, астранамічна-каляндарныя, дыдактычныя тэксты – або беларуска-, або польскамоўныя. Другая кніга цалкам напісана на арабскай мове. У ёй змешчаны 67 і 78 суры Карана і малітва.

Рукапіс Р 97 згадваецца ў артыкуле польскага даследчыка А. Дразда. Яго зацікавіў галоўным чынам тэкст, змешчаны, па яго словах, на старонках 11–76. Па сучаснай нумарацыі гэта адпавядае старонкам 5а–41b. А. Дрозд характарызуе гэты твор як «найвялікшы са знойдзеных на сёння палемічных тэкстаў» у рукапісах беларускіх мусульман. Далей ён піша, што «на цяперашнім этапе трэба прызнаць, што гэта адаптацыя неідэнтыфікаванага арыянскага твора» (Drozd 2000, 31–32).

Каб упэўніцца ў верагоднасці гэтай высновы, трэба больш дэталёва азнаёміцца са зместам прыгаданага раздзела.

З першага радка пятага аркуша пачынаецца новы раздзел, які традыцыйна пазначаецца ў рукапісах беларускіх мусульман словам арабскага паходжання – «баб». Гэты раздзел мае назву – «Артыкул. Адкуль пайшлі ідалы» (Artykuł, skąd poszły bałwany). Напісаны ён на польскай мове і, як справядліва заўважыў А. Дрозд, носіць антытрынітарны характар. Прыгаданы раздзел без перашкод цягнецца да канца чатырнаццацімага аркуша, кустода якога не супадае з першымі словамі наступнага аркуша. Наступны тэкст, які пачынаецца з сярэдзіны сказа, займае старонкі 15а:1 – 18а:9 і вызначаецца моўным і тэматычным падабенствам да першага тэксту. Старонкі 18а:10–24b займаюць творы зусім іншага зместу: рытуальнага, літургічнага, дыдактычнага. Але на старонках 25а–41b мы зноў знаходзім тэкст антытрынітарнага зместу, які, аднак, і пачынаецца, і заканчваецца на сярэдзіне сказа. Больш таго, кустоды на старонках 25b, 34b і 35b не супадаюць з наступным тэкстам. Такім чынам, мы маем шэсць тэкстаў ці частак адзінага тэксту, якія, на першы погляд, вызначаюцца моўным і тэматычным адзінствам: 5а–14b // 15а–18а // 25а–b // 26а–34b // 35а–b // 36а–41b. Пры гэтым пачатак мае толькі тэкст 5а–14b, а заканчэнне – толькі тэкст 15а–18а. Далей мы высветлілі, што кустода аркуша 25 супадае з першым словам аркуша 35, а тэкст аркуша 36 непасрэдна працягвае тэкст 34-га аркуша. Гэта дало нам магчымасць скараціць колькасць частак з шасці да чатырох: 5а–14b // 15а–18а // 25а–b + 35а–b // 26а–34b + 36а–41b.

Больш дэталёва азнаёміўшыся з іх зместам, мы прыйшлі да высновы, што тэкст 26а–34b + 36а–41b першапачаткова знаходзіўся паміж аркушамі

¹ Тут і далей – пераклад з арабскай і польскай моў аўтара.

Мовазнаўства

5a-14b і 15a-18a, а тэкст 25a-b + 35a-b – паміж 26a-34b + 36a-41b і 15a-18a. Падставай для гэтага нам паслужыла тэматычнае адзінства тэксту на аркушах 14b і 26a, 41b і 25a, 25b і 35a, 35b і 15a адпаведна. Такім чынам, мы атрымалі наступную карціну: 5a-14b // 26a-34b + 36a-41b // 25a-b + 35a-b // 15a-18a. На жаль, з-за несупадзення кустадаў і першых слоў на наступных старонках мы вымушаны канстатаваць, што паміж старонкамі 14b і 26a, 41b і 25a, 35b і 15a адсутнічае, як мінімум, па аднаму аркушу. Для большай нагляднасці пакажам гэта ў выглядзе схемы.

Фрагменты рукапісу Р 97, якія ўтрымліваюць тэкст антытрынітарнага зместу

Цяперашні стан						
5a-14b	15a-18a:9	Іншыя тэксты	25a-b	26a-34b	35a-b	36a-41b

Рэканструяваны стан			
15a-14b	26a-34b + 36a-41b	25a-b – 35a-b	15a:18a:9

Высветлілася, што мы маем справу не з адным, а з двума ці нават трыма творамі. Першы з іх займае старонкі 5a-14b // 26a-34a:8. Менавіта ён і называецца «Артыкул. Адкуль пайшлі ідалы» (*Artykuł, skąd poszły bałwany*). Спачатку аўтар выступае супраць хрысціянскага догмату тройцы, выкарыстоўваючы пры гэтым лінгвістычную аргументацыю, згодна з якой старажытнаўрэйскае слова *ruah* у Старым Запавеце азначае не толькі дух, але і вецер, а ўсе тыя цуды, якія рабіў Ісус, рабілі і да яго, і ніхто тых людзей не лічыў за гэтыя ўчынкі сынамі Божымі.

Далей аўтар дае падрабязны каментарый да трох вершаў Старога Запавету, якія традыцыйна разглядаюцца хрысціянамі як прадказанні аб нараджэнні Ісуса, называючы іх «цёмнымі пісьмамі» (*pismo ciemne*). Гэта Ісайя 7:14; Псалом 110:1 (у Сэптуагінце 109:1) і Ісайя 9:6. Так, у першым выпадку ён сцвярджае, што маецца на ўвазе зусім не маці Ісуса, а жонка цара Іудзеі Ахаза (741–725 да н. э.), а старажытнаўрэйскае слова *'alma* азначае зусім не 'Панна Марыя', а 'маладая жанчына' (*białogłowa młoda*). У Псалме 110 (109) ён бычыць намёк не на Ісуса, а на Аўраама. А Ісайя 9:6 ён звязвае з Майсеем або з Давідам, але ніяк не з Ісусам. Гэтыя высновы таксама суправаджаюцца вельмі падрабязным лінгвістычным каментарыем. На старонках 30a–33a аўтар дэталёва разглядае значэнне старажытнаўрэйскага слова *'elohim*, якое сустракаецца ў тым ліку і ў Кнізе Ісайя 9:6 і якое, на яго думку, мае не толькі значэнне 'Бог', але і шмат іншых, напрыклад 'анёл', 'суддзя', 'цар'. Аўтар дадзенага твора заўсёды спасылаецца на дакладныя месцы Старога або Новага Запавету.

Магчыма, што тэкст на старонках 34a:8 – 41b // 25a-b + 35a-b // 15a-16b:2, які пачынаецца са слоў «У часы жыцця Ісайі прарока, у век Езэкіі цара...» (*Za Izajasza proroka życia za wieku Chizkijawegu króla...*), можна лічыць самастойным творам. Ён з'яўляецца каментарыем да дзевятага і адзінацатага раздзелаў Кнігі прарока Ісайі, што часткова супадае з «трэцім цёмным пісьмом» папярэдняга тэксту. Так, першае слова выдзелена чырвоным чарнілам, што ўжо гаворыць пра тое, што аўтар, ці перапісчык, сам лічыў гэты тэкст, калі не самастойным творам, то, ва ўсякім разе, асобным раздзелам. Акрамя таго, у папярэднім тэксце аўтар заўсёды гаворыць аб хрысціянах у трэцяй асобе, а тут ён звяртаецца непасрэдна да хрысціян. Больш таго, каменціруючы згаданыя раздзелы Кнігі Ісайі, аўтар сцвярджае, што размова ў іх ідзе пра іудзейскага цара-рэфарматара Іосію (639–609 да н. э.), а гэта супярэчыць папярэдняму тэксту. Ёсць і яшчэ адно адрозненне. Калі ў першым тэксце аўтар заўсёды дакладна ўказвае назву, раздзел і верш той кнігі Старога або Новага Запавету, на якія ён спасылаецца, то тут мы маем галоўным чынам пераказы даволі вялікіх фрагментаў тэксту без усякіх спасылак.

З другога боку, варта згадаць агульную назву гэтага трактата – «Адкуль пайшлі ідалы». Справа ў тым, што праблема ідалапаклонства, якая была заяўлена ў назве, разглядаецца менавіта тут, таму што рэформы цара Іосіі і былі накіраваны ў першую чаргу супраць ідалапаклонства. У першым жа тэксце гэта слова – «ідалапаклонства» (*bałwochwalstwo*) – нават не згадваецца.

Пачынаючы са старонкі 35b, аўтар плаўна пераходзіць да тэмы непаслушэнства, таму што нават такі праведны цар, як Іосія, і той быў пакараны менавіта за гэта.

Магчыма, што мы маем тут справу з так званай рамачнай канструкцыяй у пабудове тэксту. Гэта значыць, што пачатак і тэкст «У часы жыцця Ісайі прарака, у век Езэкіі цара...» могуць належаць аднаму аўтару, які выкарыстаў тэкст другога аўтара, уключыўшы яго ў свой твор і дадаўшы да яго ўводзіны і свой каментарый да Кнігі Ісайі, пры гэтым не звярнуўшы ўвагі на некаторыя супярэчнасці.

На старонцы 16b:2 пачынаецца яшчэ адзін тэкст, у самастойнасці якога няма сумнення – «Аб нараджэнні Ізмаіла» (*O narodzeniu Izmaila*). Назва вылучана чырвоным чарнілам. Аўтар разважае, што паходжанне арабаў ад наложніцы Аўраама Агары не горш, чым паходжанне Ісуса, сярод продкаў якога лічыцца Фарэс, чыя маці паводзіла сябе, па словах аўтара, як сапраўдная блудніца.

Відавочна, гэтая тэма была вельмі актуальнай для мусульман Вялікага княства Літоўскага, бо да нашага часу захаваўся вялікі вершаваны твор на польскай мове пад назвай «Паходжанне нашага народа ад старшага сына Аўраама» (*Wywód narodu naszego a syna Abrahامowego starszego* (Drozd 1997, 17–19)).

Са старонкі 17b:9 аўтар пераходзіць да іншай тэмы – каментарыя да Псалма 110 (109), што тэматычна супадае з так званым «другім цёмным пісьмом» першага тэксту. Тут таксама сцвярджаецца, што ў гэтым Псалме маецца на ўвазе зусім не Ісус, а Аўраам. Пры гэтым у абодвух тэкстах прыводзіцца спасылка на чатырнаццаты раздзел Першай кнігі Майсея.

Найбольш яскравым сведчаннем таго, што гэта цалкам самастойны твор, з'яўляецца своеасаблівасць у параўнанні з першым і другім трактатамі спасылка на Стары Запавет, напрыклад «у раздзеле трэцім і восьмым» замест «трыццаць восьмым».

Пра тое, што гэта не арыгінал, а копія сведчыць не толькі напісанне твораў розных аўтараў адным почыркам, але і шматлікія памылкі, у тым ліку пропускі літар, скпадоў, слоў, памылкі ў спасылках на Біблію і асабліва блытаніна ва ўласных імёнах, невядомых перапісчыку, а таксама памылковыя паўторы, магчымыя толькі пры перапісванні. Часам складваецца такое ўражанне, што перапісчык наогул не разумеў таго, што пісаў, разрываючы адны словы і зліваючы ў адно другія.

Пры азнаямленні са шматлікімі цытатамі з Новага і Старога Запаветаў непазбежна паўстае пытанне пра іх паходжанне. Ці маем мы справу з самастойным перакладам, ці тут выкарыстаны нейкі пераклад Бібліі на польскую мову, які ўжо існаваў на той час і, нарэшце, з якой мовы гэты пераклад рабіўся? Асабліва востра гэтае пытанне паўстае адносна Старога Запавету, таму што частка імёнаў уласных, якія сустракаюцца ў цытатах з яго, транслітараваныя непасрэдна са старажытнайўрэйскай мовы. З усіх вядомых нам перакладаў Старога Запавету, што існавалі да XVIII ст., толькі пераклад С. Буднага (Budny 1572) рабіўся з мовы арыгінала. Таму ўжо зараз амаль з поўнай упэўненасцю можна сказаць, што тут выкарыстаны менавіта пераклад С. Буднага, хаця мусульманскія аўтары даволі вольна з ім абыходзіліся, часам скарачаючы, часам дадаючы нешта сваё. Як ускосны доказ гэтай гіпотэзы, тут варта згадаць яшчэ адну своеасаблівасць Бібліі С. Будна-

га, уласціваю, аднак, і Брэсцкай Бібліі (Biblia 1563). Вядома, што тыя кнігі, якія ў хрысціян называюцца Першай і Другой Кнігамі Царстваў, у іўдзеяўносяць назву Кніг Самуіла, а Трэцяя і Чацвёртая Кнігі Царстваў адпаведна называюцца Першай і Другой. С. Будны наблізіў свой пераклад да іўдзейскага канона, перайменаваўшы адпаведна яму гэтыя кнігі. З другога боку, ён уключыў у свой “канон” так званыя апакрыфічныя кнігі, якія наогул не ўваходзяць у іўдзейскі канон, напрыклад Кнігу Сіраха. Тую ж самую карціну мы назіраем тут. З аднаго боку, ёсць спасылкі на Кнігі Самуіла, а з другога – на Кнігу Сіраха.

Такім чынам, у раздзеле, які даследуецца, змешчаны не адзін, а тры творы. Пры гэтым магчыма, што першы твор узнік раней, а аўтар другога выкарыстаў яго, дадаўшы пачатак (назву) і дапісаўшы свой погляд на Кнігу Ісайі. Трэці твор мае зусім іншае паходжанне, хаця яго аўтар, магчыма, таксама выкарыстаў першы твор, а менавіта так званае «другое цёмнае пісьмо».

Як жа ўзнік першы трактат? Быць можа, мусульманскі аўтар пісаў яго, маючы перад сабой пераклад С. Буднага. Але не ўсё так проста. Акрамя каментарыя на дакладныя месцы Старога Запавету, у ім тлумачыцца значэнне некалькіх старажытнаўрэйскіх слоў, а менавіта згаданых вышэй *ruah*, *’alma*, *’elohim*. Значыць, гэты мусульманін ведаў старажытнаўрэйскую мову і меў магчымасць зазірнуць у тэкст на ёй. Альбо, што больш верагодна, ён меў не Біблію Буднага, а, як і меркаваў польскі даследчык А. Дрозд, нейкі невядомы антытрынітарны (арыянскі) твор.

У другім і трэцім творах таксама ёсць спасылкі на Стары Запавет, але ў дадзеным выпадку няма падстаў лічыць, што іх аўтары мелі непасрэдна доступ да тэксту на мове арыгінала, бо там адсутнічае лінгвістычны аналіз значэння старажытнаўрэйскіх слоў. Гэтыя творы маглі быць напісаны непасрэдна з дапамогай перакладу С. Буднага. Іншыя пераклады Бібліі выключаюцца, таму што ў прыгаданых трактатах, як і ў С. Буднага, і толькі ў яго, шэраг імёнаў уласных транслітэраваны непасрэдна са старажытнаўрэйскай мовы.

У дадзеным артыкуле змешчаны толькі папярэднія звесткі, што адпавядае яго назве. Тэкст утрымлівае яшчэ вельмі шмат загадак, якія патрабуюць далейшых даследаванняў. Зроблены толькі першы крок на шляху да галоўнай мэты, якую мы ставім перад сабой – увесці вывучаемы тэкст у навуковы ўжытак, зрабіць даступным для спецыялістаў, у першую чаргу – славістаў-філолагаў, гісторыкаў літаратуры і рэлігіі на Беларусі.

ЛІТАРАТУРА

Антонович А. К. Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система. Вильнюс, 1968.

Drozd A. Pismiennictwo Tatarow polsko-litewskich (XVI–XX w.). Zarys Problematyki // Drozd A., Dziekan M.M., Mayda T. Pismiennictwo i muhiry Tatarow polsko-litewskich. Warszawa, 2000.

Drozd A. Wpływy chrześcijańskie na literaturę Tatarów w dawnej Rzeczypospolitej // Pamiętniki literackie. Rocznik 88. Zeszyt 3. Wrocław, 1997. С. 17–19.

Biblia święta, Tho iest Księgi Starego y Nowego Zakonu, własnie z Żydowskiego, Greckiego, y Lacinskiego, nowo na Polski ięzyk z pilnością y wiernie wyłożone. Brzesc, 1563.

Паступіў у рэдакцыю 07.09.2002.

Mikhail Uładзіміравіч Тарэлка – старшы выкладчык Міжнароднага гуманітарнага інстытута БДУ.

